

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धर्मांतराची चळवळ

डॉ. रमेश रणदिवे

प्राध्यापक राज्यशास्त्र

रयत शिक्षण संस्था.

प्रस्तावना :

ब्रिटिशांनी भारतीयांना आधुनिकतेच्या वाटेवर आणले.

त्यांच्यामुळे भारतात सामाजिक सुधारणांचा प्रारंभ झाला. भारतातील समाजसुधारणेची सुरवात धर्मसुधारणेच्या चळवळीतून झाली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थीदशेत असताना कृष्णाजी केळुसकर गुरुजींनी त्यांना सत्काराच्या वेळी 'बुद्धचरित्र' भेट दिले होते. तेव्हापासून बुद्ध हा त्यांचा आकर्षणाचा भाग बनला.

धर्मांतराचा परिणाम भारतातील अस्पृश्य समाजाबरोबरच स्पृश्य समाजावरही पडला. या धर्मांतराची दखल जगातील बौद्ध राष्ट्रांनी घेतली, तसेच भारतातील हिंदू धर्मियांनाही घ्यावी लागली. धर्मांतर हे कुणा एका व्यक्ती, समूहाच्या विरोधात नसून विषमता निर्मुलन आणि जातिअंताच्या लढ्यातील हे निर्णायक पाऊल होते. त्यामुळे जातीनिर्मुलनाचे तीन प्रमुख मार्ग आहेत, त्यापैकी धर्मांतर हा महत्त्वाचा मार्ग आहे. धर्मचिकित्सा सुधारणा, आंतरजातीय विवाह हे दोन प्रभावी मार्ग आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर धर्मांतराकडे केवळ धार्मिक बाब म्हणून नव्हे, तर सामाजिक परिवर्तनाची एक महत्त्वाची रणनीती म्हणून पाहात होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतराच्या चळवळीला भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय जीवनात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. डॉ. आंबेडकरानी आपल्या लाखो अनुयायांच्या समवेत नागपूर येथे १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी धर्मांतर केले. त्यांनी हिंदू धर्मातून बौद्ध धर्मात प्रवेश केला. आधुनिक भारताच्या इतिहासात इतक्या मोठ्या समुहाने केलेले हे सर्वात मोठे धर्मांतर होय. त्यानंतर थोड्याच दिवसात त्यांचे महानिर्वाण झाले. त्यानंतर त्यांचे अनुयायी खेडोपाडी धर्मांतराचा कार्यक्रम राबवीत आहेत.

धर्मांतराची पार्श्वभूमी :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी १९२० पशून सार्वजनिक जीवनास प्रारंभ केला. ते प्रारंभापासून अस्पृश्यतेच्या, जातीव्यवस्थेच्या आणि स्त्रियांच्या गुलामगिरीच्या विरोधात उभे राहिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी १९२० पासून १९३५ पर्यंत हिंदू धर्मातर्गत सुधारणा करण्यावर भर दिला होता. १९३५ नंतर त्यांनी सुधारणाऐवजी क्रांतिकारक पावले उचलायला सुरवात केली. त्यांनी १९३५ साली नाशिक जिल्ह्यातील येवले येथे परिषद बोलविली होती. महाड आणि नाशिक येथील आंदोलनात अस्पृश्यांच्या चळवळीला सवर्णांकडून मिळालेले असहकार्य किंवा मतलबी मर्यादित सहकान्यामुळे डॉ. आंबेडकर अस्वस्थ होते. याच परिषदेत अस्पृश्यांनी हिंदू धर्माचा त्याग करावा आणि सामाजिक, धार्मिक समता ज्या धर्मात असतील तो धर्म स्वीकारावा, असा ठराव परिषदेत मांडला होता.

दि. १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजीच्या येवला येथील परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो, तरी मी हिंदू म्हणून मरणार नाही.' अशी क्रांतिकारक घोषणा केली. पण कोणता धर्म स्वीकारणार, केव्हा स्वीकारणार, याबद्दल काहीही स्पष्ट केलेले नाही. हिंदू धर्मात अस्पृश्यता आहे, जातीव्यवस्था आहे, स्त्रियांना अवमानित केले जाते, त्यामुळेच यावर धर्मांतर हा एकमेव मार्ग आहे, अशी त्यांची ठाम भूमिका होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपूर्व नेते गोपाल बाबा वलंगकर 'विटाळ विध्वंसक' या ग्रंथाच्या माध्यमातून धर्मचिकित्सा करून काही प्रश्न उपस्थित करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुल्यांनी त्यांना दिशा दिली होती. त्या क्रमवारीत आंबेडकरांची धर्मांतराची कृती ही पुढच पाऊल ठरणारी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा या धर्मांतराच्या घोषणेचा व्यापक परिणाम भारतीय समाजव्यवस्थेवर- विशेषतः अस्पृश्य, कॉंग्रेस आणि हिंदू सुधारक यांच्यावर झाला. हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्थेतील शुद्ध हे अस्पृश्य म्हणून

गणले जात होते. त्यांचे मानवी हक्क हिंदू धर्माने नाकारले होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीने आत्मविश्वास निर्माण केल्यामुळे त्यांच्यात मोठा उत्साह निर्माण झाला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या या धर्मातराच्या घोषणेचा परिणाम अस्पृश्य, मागासलेल्या जाती, तसेच स्पृश्य समाजावरही झाला. विशेषतः काँग्रेस नेते महात्मा गांधी आणि हिंदू धर्मातील सुधारकांवर धर्मातराच्या घोषणेचा परिणाम झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या घोषणेची दखल महात्मा गांधीनी घेतली आणि काँग्रेस अंतर्गत अस्पृश्य निर्मुलन कार्यक्रमाला प्राधान्य दिले. धर्मातराचा परिणाम हिंदू समाजसुधारकांवर व्यापक स्वरूपात झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मातर केले तर त्याचा परिणाम हिंदूधर्मियांवर होईल, म्हणून अनेकांकडून आंबेडकरांचे मन वळविण्याचा प्रयत्न झाला. १९३५ मध्ये पुण्यात हिंदू महासभेचे अधिवेशन झाले. हिंदू महासभा हि त्या काळात हिंदूची एक मुख्य संघटना म्हणून मानली गेली होती. या अधिवेशनात हरिजनांनी हिंदू धर्माचा त्याग करू नये, तसे झाले तर आम्ही त्यांची पायधूळ कपाळाला लावू, अशी भूमिका मांडली आहे. या अधिवेशनात जन्म आणि जातीवरून हिंदूनी सार्वजनिक व राजकीय जीवनात भेदभाव करू नये, असा ठराव समंत करण्यात आला. हिंदू महासभेच्या धोरणात बदल झाला, हा आंबेडकरांच्या घोषणेचा खूप मोठा परिणाम आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मातराच्या घोषणेपासून ते प्रत्यक्ष धर्मातर होईपर्यंत त्यांनी सर्व धर्मांचा सविस्तर आणि सखोल अभ्यास केला. त्यासाठी काही गट तयार केले होते. विचारांती त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला.

धर्मांतर प्रक्रिया :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर मुक्कामी धर्मांतर करताना त्रिशरण, पंचशील ग्रहण करून हिंदू धर्माला नकार आणि बौद्ध धर्माचा स्वीकार करणाऱ्या आपल्या अनुयायांकडून बावीस प्रतिज्ञा वदवून घेतल्या. या प्रतिज्ञा त्यांनी स्वतः तयार केल्या होत्या. त्याच दिवशी संध्याकाळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पत्रकार परिषद घेतली. त्यात भगवान बुद्धांनी जी धर्मतत्त्वे उपदेश केली आहेत, तीच मी पळणार आहे. हीनयान आणि महायान या बौद्ध धर्मातील पंथांमुळे जे मतभेद झाले, त्यापासून मी माझ्या लोकांना अलिप्त ठेवणार आहे. माझा धर्म म्हणजे एक

प्रकारचा नवबौद्ध किंवा नवयान आहे. म्हणजेच तो आंबेडकरी बौद्ध धम्म होय. आपली भूमिका अधिक स्पष्ट व्हावी म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ त्यांच्या मृत्युनंतर प्रकाशित झाला. या ग्रंथाच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील धर्मांतरीत बौद्ध धर्माला दिशा मिळवून दिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागपूर येथे धर्मांतर घडविल्यानंतर त्यांचे अनुयायी गावोगावी धर्मांतराचे कार्यक्रम राबवत गेले आणि धम्म परिषदा घेऊन त्यांनी धर्मांतराची चळवळ पुढे नेली. डॉ. आंबेडकरांकडून प्रेरणा घेऊन जगण्याच्या संघर्षाला विधायक दिशा दिल्याने महाराष्ट्रातील अस्पृश्य समाजाचा विकास वेगाने होत आहे. हा विकास रोखण्यासाठी अथवा त्यात अडथळा निर्माण करण्यासाठी विषमतावादी लोक प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे प्रयत्न करित होते आणि आजही करताना दिसतात. त्याचाच एक भाग म्हणजे धर्मांतरीत बौद्धांना सवलती नाकारण्याचे राजकारण पुढे आले. धर्मांतरीत बौद्धांना केंद्रातील सवलती पासून वंचित ठेवण्यात आले. बौद्ध पुढाऱ्यांच्या मागणीवरून राज्यात नवबौद्धांचा समावेश सवलतीच्या यादीत करण्यात आला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३५ सालापासून जातीअंताचा एक भाग म्हणून धर्मांतराकडे पहिले होते. त्यात बौद्ध धर्म हा समतेवर आणि मानवी हक्काची जोपासना करणारा असल्याने, हा बौद्ध धर्म स्वीकारण्याचे निश्चित केल्यानंतर आपल्या आयुष्याचे एक महत्वाचे मिशन ठरविले होते.

बौद्ध-बौद्धेतर :

सन १९५६ च्या धर्मांतराचा परिणाम महाराष्ट्रात हिंदू धर्मावर मोठ्या प्रमाणावर झाला. बौद्धांनी पूर्वाश्रमीचा हिंदू धर्म, त्यांच्या देवदेवता, संस्कृती नाकारल्यामुळे, तसेच चळवळीच्या प्रभावाने त्यांच्यात मोठे सांस्कृतिक बदल घडून आले. त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात आक्रमकता होती. या आकर्षकतेने आणि हिंदू धर्माच्या टीकेमुळे बौद्ध-बौद्धेतरात अंतर पडत गेले. प्रस्थापितांकडून बौद्धना एकाकी पाडण्यात आले. जाणीवपूर्वक बौद्धेतर मागास समाजाला त्यांच्या विरोधात उभे केले. त्यामुळे सर्व मागास समूह शोषणाविरुद्ध एकत्र येऊन लढू नये यासाठी, तसेच त्यांच्यात फुट पडण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक करण्यात आला.

धर्मांतर आणि इतर मागास जाती :

१९८० नंतर भारतभरातील ओबीसी जागृतीच्या चळवळीला प्रारंभ झाला. १९९० च्या दशकात महाराष्ट्रात अनुसूचित जाती-अनुसूचित जमाती-ओबीसी समुदायाचे नेते सामाजिक-सांस्कृतिक स्तरावर परिवर्तनाचे कार्य करीत होते. त्यातूनच इतर मागासवर्गीय नेत्यांनी बौद्ध धर्मात प्रवेश केला. त्यात हनुमंत हुपरे, लक्ष्मण माने यांनी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करून इतर मागासवर्गीयांचे, भटक्या विमुक्तांचे धर्मांतर घडवून आणले. २००६ साली काशीराम यांनी चर्मकार लोकांना घेऊन धर्मांतर करण्याची घोषणा केली होती.

भारताच्या सामाजिक सांस्कृतिकतेवर धर्मांतराचा व्यापक परिणाम झाला. नव्याने स्वीकारलेल्या बौद्ध धर्माचा प्रचार करण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी धर्मांतरपूर्वीच ४ मे १९५५ रोजी दिल्ली येथे भारतीय बौद्ध महासभा स्थापन करून धर्मांतराची चळवळ व्यापक करण्याचा पाया घातला.

निष्कर्ष :

भारतीय बौद्ध महासंघाचे अध्यक्ष प्रारंभी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. त्यांच्या महानिर्वाणानंतर यशवंतराव तथा भैर्यासाहेब आंबेडकर अध्यक्षपदी राहिले. त्यांच्या मृत्यूनंतर मीरा आंबेडकर अध्यक्षपदी राहिले. महाराष्ट्रात आणि देशाच्या भागात बौद्ध महासंघ कार्यरत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागपूर येथील धर्मांतराच्या वेळी दिलेल्या २२ प्रतिज्ञेची कठोर अमलबजावणी, बौद्ध धर्माचा विचार-प्रसार यावर संघटनानी भर दिला. धर्मांतराच्या चळवळीमुळे भारतीय समाजाला नवा सांस्कृतिक पर्याय मिळाला आहे. विशेषतः अस्पृश्य, दलित, भटके-विमुक्त जातीजमाती ओबीसींनी याकडे जातीअंताचे साधन म्हणून पहिले.

संदर्भसूची :

- १) फडके, भालचंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८५.
- २) फडके, य.दि., आंबेडकरी चळवळ, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९०.
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायटिंग्ज अँड स्पीचेस महाराष्ट्र शासन.
- ४) डॉ. आंबेडकर बी.आर., बुद्ध व कार्ल मार्क्स, सुगावा प्रकाशन, पुणे १९५६.
- ५) किर, धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६६.

